

XVIII
a m ž i a u s
studijos

5

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

5

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2019

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Prahos Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Dr. Andrejus MACUKAS | канд. гіст. н. Андрэй МАЦУК

Baltarusijos mokslų akademijos Istorijos institutas |

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovičų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-19-7)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2019

© Straipsnių autoriai, 2019

© Lietuvos istorijos institutas, 2019

ISBN 978-609-8183-64-1

ISSN 2351-6968

TURINYS

- Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 12

TARP PAŠAUKIMO IR UŽSIĖMIMO

Andrea Mariani

- Działalność duszpasterska jezuitów w Wilnie: między reformą trydencką a lokalnymi uwarunkowaniami ... 18
Ganytojiška jėzuitų veikla Vilniuje: tarp Tridento reformos ir vietos sąlygų. *Santrauka* ... 43

Jonas Drungilas

- Lietuvos mažesniųjų brolių konventualų provincijos kolektyvinis portretas (XVIII a. antroji pusė – XIX a. pradžia) ... 44
Collective Portrait of the Lithuanian Order of Friars Minor Conventual (late eighteenth–early nineteenth century). *Summary* ... 65

Domininkas Burba

- Livonijos kanauninko, Vilkaviškio klebono Vincento Bakuzičiaus biografija. Keletas XVIII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės katalikų dvasininko portreto detalių ... 67
Biography of Canon Priest of Livonia, Parish Priest of Vilkaviškis Wincenty Bakuzicz. A Few Strokes to the Portrait of the Eighteenth-Century Roman Catholic Priest of the Grand Duchy of Lithuania. *Summary* ... 81

MOKYMAS. MOKYKLOS. MOKYTOJAI

Aistė Paliušytė

- Dailininkų mokymas Radvilų dvare XVIII amžiuje ... 84
Training of Artists in the Residences of the Radvilas in the Eighteenth Century. *Summary* ... 105

Kazimierz Puchowski

- Pijarskie *Collegium Nobilium* w Wilnie. Korzenie i konteksty ... 107
Vilniaus pijorų *Collegium Nobilium*. Ištakos ir kontekstai. *Santrauka* ... 143

Janina Kamińska

- Szkoły Wydziału Litewskiego w strukturze szkolnej Komisji Edukacji Narodowej ... 144
Lietuvos švietimo apygardos mokyklos Tautinės edukacinės komisijos mokyklų struktūroje. *Santrauka* ... 156

Ewa Kula

Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego szkół Wołyńskich i Ukraińskich i jej znaczenie dla Komisji Edukacji Narodowej ... 157
Adomo Kazimiero Čartoriskio atliktos Voluinės ir Ukrainos mokyklų vizitacijos reikšmė Tautinei edukacinei komisijai. *Santrauka* ... 177

Olga Mastianica-Stankevič

Profesinės inteligentijos gimimas: Jono Bobrovskio (1777–1823) gyvenimo ir kūrybos atvejis ... 178
The Birth of Professional Intelligentsia: Case of Jan Bobrowski's (1777–1823) Life and Creation. *Summary* ... 189

LUOMAS. KARJERA. VEIKLA

Valdas Rakutis

Luomas, pašaukimas ir profesija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenėje 1775–1794 m. ... 192
Estate, Calling and Profession in the Military of the Grand Duchy of Lithuania in 1775–1794. *Summary* ... 211

Arnaud Parent

Užsienio mokslininko adaptacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: dr. Jeano-Emmanuelio Gilibert'o atvejis ... 212
Adaptation of a Foreign Scientist in the Grand Duchy of Lithuania: Case of Dr Jean-Emmanuel Gilibert. *Summary* ... 228

Lina Balaišytė

Dailininkas XVIII amžiuje: karjeros galimybės ... 229
The Artist in the Eighteenth Century: Career Opportunities. *Summary* ... 252

Rasa Butvilaitė

Architektas XVIII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje ... 254
Architect in the Society of the 18th Century Grand Duchy of Lithuania. *Summary* ... 270

Auksė Kaladžinskaitė

Giuseppe Fontana – architektas ir bajoras: giminės istorija ... 271
Giuseppe Fontana: Architect and Nobleman: the Family History. *Summary* ... 283

Bernadetta Manys

Wileńscy zarębacze w pierwszej połowie XVIII wieku, czyli historyczne „studium przypadku” ... 284

Vilniaus mėsininkai XVIII a. pirmojoje pusėje, arba istorinis

„atvejo tyrimas“. *Santrauka* ... 299

ANOTACIJOS. RECENZIJOS

Adam Stankevič. *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla*

XVIII a. antrojoje pusėje, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2018. – 527

p. ISBN 978-609-8183-42-9 / *Darius Vilimas* ... 304

Senųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kelių aprašymai.

Descriptions of the Old Roads of the Grand Duchy of Lithuania, parengė / prepared by Algirdas Antanas Baliulis, Tomas Čelkis, Vilnius:

Vilniaus universiteto leidykla, 2018, – 430 p. ISBN 978-609-07-0007-5 /

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė ... 307

Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794, tom II: *Słownik biograficzny*,

redakcja naukowa: Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa:

Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2018, – 774 p. ISBN 978-83-754-5848-0 /

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė ... 312

Iliustracijų sąrašas ... 317

Asmenvardžių rodyklė ... 319

Vietovardžių rodyklė ... 334

DZIAŁALNOŚĆ DUSZPASTERSKA JEZUITÓW W WILNIE: MIĘDZY REFORMĄ TRYDENCKĄ A LOKALNYMI UWARUNKOWANIAMIS*

ANDREA MARIANI

Adnotacja. Artykuł przedstawia działalność duszpasterską jezuitów w Wilnie w kontekście odnowy Kościoła katolickiego zapoczątkowanej przez Sobór Trydencki. Autor omawia różnorodne aspekty aktywności zakonników, takie jak kaznodziejstwo, krzewienie kultu świętych i Najświętszej Maryi Panny oraz działalność studenckich kongregacji mariańskich i bractw przeznaczonych dla dorosłych.

Słowa kluczowe: Towarzystwo Jezusowe, Wielkie Księstwo Litewskie, Wilno, duszpasterstwo, Sobór Trydencki.

Wpływ jezuitów na życie i kulturę Wilnian w epoce wczesnonowoczesnej był szczególnie silny nie tylko ze względu na działalność edukacyjną i wydawniczą prowadzoną przez Akademię, ale też dzięki duszpasterstwu i aktywności społecznej zakonu. Silna pozycja Towarzystwa Jezusowego w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego znajdowała odzwierciedlenie w liczbie jego placówek. Oprócz kolegium, założonego w 1569 roku i podniesionego w 1579 roku do rangi Akademii¹, jezuita utworzyli dom profesów i dom nowicjacki w 1604 roku oraz dom trzeciej probacji w 1730 roku. Istnienie równocześnie wielu placówek nie tylko decydowało o roli Wilna jako ośrodka administracyjnego prowincji litewskiej Towarzystwa Jezusowego, ale też sprzyjało prowadzeniu duszpasterstwa wśród różnych warstw wieloetnicznego i wielowyznaniowego społeczeństwa miasta.

Dorobek historiografii zarówno polskiej, jak i litewskiej, dotyczącej jezuitów wileńskich, jest szczególnie bogaty. Pomimo nieprzychylnych opinii dziewiętnastowiecznych uczonych na temat wpływów Towarzystwa w dawnej Rzeczypospolitej, rola kulturowa Akademii Wileńskiej została wcześniej doceniona, o czym świadczą prace Michała Balińskiego i Józefa Bielińskiego². W ostatnich dekadach dzieje Aka-

* Prezentowany artykuł powstał w ramach grantu finansowanego przez NCN, pt. „Inwentarze kolegiów w Nieświeżu i Nowogródku – opracowanie i edycja źródeł” (nr projektu 2015/19/D/HS3/00597).

1 W powiązaniu z Akademią funkcjonowało kilka instytucji, m.in. seminarium diecezjalne, prowadzone przez jezuitów w latach 1582–1652, alumnat papieski, aktywny w latach 1583–1773, oraz kolegium szlacheckie. To ostatnie zostało powołane jako konwikt dla ubogiej szlachty w 1737 roku, a następnie rozwinięte w odrębną, elitarną placówkę.

2 Michał Baliński, *Dawna Akademia Wileńska: próba jej historii: od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg: Nakł. J. Ohryzki, 1862; Józef Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1–3, Kraków: Druk. Wł. Anczyca, 1899–1900.

demii intensywnie badali m.in. Ludwik Piechnik i Paulius Rabikauskas³. Pierwszy autor przedstawił również historię seminarium diecezjalnego, funkcjonującego pod opieką jezuitów w latach 1582–1652⁴. Z kolei Jan Poplatek, Arturas Grickevičius i Henryk Litwin badali historię alumnatu papieskiego⁵. Genezą i funkcjonowaniem wileńskiego kolegium szlacheckiego interesowali się natomiast Ludwik Piechnik i Kazimierz Puchowski⁶. Ponadto, rolę drukarni akademickiej badali m.in. Zenonas Ivinskis, Irena Petrauskienė i Konstancija Čepienė⁷. Wiele interesujących zagadnień poruszono ostatecznie w pracach zbiorowych, wśród których wyróżniają się księga pamiątkowa z okazji 400-lecia powołania prowincji litewskiej⁸ oraz tom czasopiśma *Senoji Lietuvos literatūra*, wydany z okazji 400. rocznicy śmierci Piotra Skargi, który przybliży jego wkład w rozwój kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹. W porównaniu z bogatym dorobkiem historiograficznym poświęconym kolegium akademickiemu, pozostałe placówki były przedmiotem stosunkowo nielicznych prac. Dopiero niedawno aktywność innych domów wileńskich stała się przedmiotem zainteresowania. W ten nurt wpisuje się m.in. artykuł autorstwa Liudasa Jovaišy, poświęcony życiu codziennemu w domu profesów¹⁰.

Na temat dziejów placówek jezuitkich w Wilnie zachował się bogaty materiał źródłowy, przechowywany w archiwach włoskich, litewskich, polskich, rosyjskich

- 3 Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1–4, Rzym, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1983–1990; Paulius Rabikauskas, *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, sud. Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, 2002.
- 4 Ludwik Piechnik, *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*, Kraków: WAM, 2001, p. 87–107.
- 5 Jan Poplatek, Powstanie Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1585, in: *Ateneum Wileńskie*, 1929, nr 6, p. 47–71, 429–455; Idem, Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585–1773, *Ibid.*, 1930, nr 7, p. 170–228; Arturas Grickevičius, The seminary of Gregory XIII in Vilnius (1583–1655), in: *Lithuanian Historical Studies*, 1997, t. 2, p. 72–96; Henryk Litwin, Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798, cz. 1, in: *Przegląd Wschodni*, 2003, t. 8, z. 4, p. 926–976; cz. 2; 2005, t. 9, z. 2, p. 301–378.
- 6 Ludwik Piechnik, Rzut oka na powstanie, rozwój i likwidację jezuitckiego Collegium Nobilium w Wilnie, in: *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XX w. Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi*, red. Renata Dutkova, Julian Dybiec, Leszek Hajdukiewicz, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977, p. 81–96; Kazimierz Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2007, p. 301–374.
- 7 Zenonas Ivinskis, Die Druckerrei der Jesuiten in Vilnius und die ersten Litauischen Bücher, in: *Commentationes Balticae*, 1953, t. 1, p. 27–67; Irena Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuė 1575–1773*, Vilnius: Mokslas, 1976; *Vilniaus akademijos spaustuė leidiniai 1576–1805: bibliografija*, red. Konstancija Čepienė, Irena Petrauskienė, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka, 1979.
- 8 *Jėzuitai Lietuvoje (1608–2008): gyvenimas, veikla, paveldas*, sud. Neringa Markauskaitė, mokslinis red. Liudas Jovaiša, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2012.
- 9 *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 35–36: *Petras Skarga ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.
- 10 Liudas Jovaiša, Gyvenimas Vilniaus jėzuitų profesų namuose, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, t. 25, p. 309–329.

i białoruskich. Szczególną wartość posiadają kroniki domowe, sprawozdania z działalności duszpasterskiej (*litterae annuae*) oraz katalogi osobowe, wysyłane generałowi, obecnie przechowywane w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego¹¹. Z kolei archiwa i biblioteki w Wilnie przechowują cenne rękopisy pochodzące z dawnych zbiorów miejscowych placówek jezuickich. Kilka z nich zostało ostatnio wydanych drukiem¹². Wreszcie, charakter uzupełniający mają źródła proveniencji niezakonnej, takie jak inwentarze pokasacyjne, które opisują stan zabudowań i wyposażenie placówek w momencie kasaty Towarzystwa Jezusowego w 1773 roku¹³.

Tematem niniejszego artykułu są formy aktywności duszpasterskiej jezuitów i ich rola w życiu Wilna na przestrzeni XVII i XVIII wieku. O wyborze wspomnianego zakresu chronologicznego, pokrywającego się z istnieniem prowincji litewskiej w latach 1608–1773, decyduje z jednej strony stabilizacja sieci placówek jezuickich w Wilnie, z drugiej zaś stosunkowo dobry stan źródeł proveniencji zakonnej, które przetrwały do naszych czasów niemalże w komplecie. Podejmując próbę scharakteryzowania wybranego zagadnienia, należy zastanowić się nad tym, czy podjęte przez jezuitów inicjatywy duszpasterskie wpisywały się w szerszy model pobożności katolickiej epoki potrydenckiej, którą Towarzystwo propagowało, czy też stanowiły efekt lokalnych uwarunkowań społecznych i politycznych.

Spośród rozmaitych form aktywności duszpasterskiej jezuitów wileńscy zajmowali się przede wszystkim słuchaniem spowiedzi, udzielaniem komunii i głoszeniem kazań. Podejście to było zresztą zgodne z powołaniem Towarzystwa i ogół-

11 Opis tych zasobów archiwalnych zob. *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, t. 2: *Lituania*, red. Andrzej Paweł Bieś, Ludwik Grzebień, Marek Ingot, Kraków: WAM, 2003.

12 Zob. m. in. *Vilniaus akademijos vizitatoriu, memorialai ir vyresniuju, nutarimai*, parengė Jonas Grigonis, Jonas Kubilius, Eugenija Ulčinaitė, Algirdas Šidlauskas, Vilnius: Mokslo, 1987; *Diarium Collegij Societatis Iesu ab anno 1710 ad anni 1723 septembrem exclusive – Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis 1710–1723 metai*, parengė Irena Katilienė, Vilnius: Baltos lankos, 2004; *Dwa XVIII-wieczne diariusze wileńskiego kościoła pw. św. św. Janów. Edycja źródłowa i opracowanie*, cz. 1–2, oprac. i wstęp Bernadetta Manyś, Poznań, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2018.

13 Lustracja Collegium Akademickiego Wileńskiego Anno 1773 9bris 17 dnia po promulgowanie Bulli rozpoczęta Anno zaś 1774 Januarij 13 D. skończona, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (dalej – VUB RS), F2, DC6; Lustracja kościoła, collegii, kamienic, domów y wszelkiego majątku ad fundum domu pod tytułem S. Kazimierza w Wilnie znajdujących się [...] w roku 1774 m[iesiaca]ca januar[io] 16 sporządzona [...], Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej – LVIA), f. 694, ap. 2, Nr. 3462; Lustracja kościoła, collegii, kamieniec y wszelkiego majątku ad fundum domu pod tytułem S. Ignacego w Wilnie znajduiącego się [...] w roku 1773 miesiąca Xbra 23 dnia sporządzona [...], Российский государственный архив древних актов (dalej – РГАДА), ф. 1603, оп. 1, д. 8; Lustracja kościoła, collegii y wszelkiego majątku ad fundum domu Snipiskiego pod tytułem S. Rafała [...] w r[oku]u 1774 m[iesiaca]ca stycznia 16 D. sporządzona, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (Нацыянальны історыіскі архіў Беларусі, dalej – НІАБ), ф. 694, воп. 2, спр. 10838.

nym prawodawstwem kościelnym, które pojmowało aktywność zakonników jako uzupełnienie posługi parafialnej tradycyjnie świadczonej przez duchowieństwo diecezjalne. W Wilnie ściśle przestrzegano tej zasady ze względu na dostępność duchowieństwa diecezjalnego i na charakter stolicy biskupiej miasta. Pomimo że jezuita opiekowali się kościołem farnym p.w. św. św. Janów, obowiązek świadczenia posługi parafialnej spoczywał na powoływanym przez rektora proboszczu i jego wikariuszu. Niekiedy w przypadku zaślubin magnatów i zamożnej szlachty sakramentów mogli udzielać też kanonicy albo biskup, zawsze jednak w obecności lub za zgodą proboszcza¹⁴. Tylko w wyjątkowych przypadkach jezuita przejmowali rolę zastępczą w udzielaniu chrztów i ślubów w porozumieniu z proboszczem¹⁵.

W pozostałych dziedzinach duszpasterstwa o rozwoju działalności jezuitów wileńskich decydowała przede wszystkim lokalizacja ich świątyń w socjokulturowej topografii miasta. Ogólne wyobrażenie duszpasterskiego znaczenia czterech jezuita placówek oddają dane dotyczące spowiedzi, zawarte w osiemnastowiecznych *litterae annuae* (Wykres nr 1). Pierwszoplanowe znaczenie miał kościół parafialny p.w. św. św. Janów, przekazany jezuitom kolegium wileńskiego przez biskupa Waleriana Protaszewicza w 1571 roku, który pełnił równocześnie funkcje świątyni farnej i akademickiej¹⁶. Tzw. kościół świętojański sąsiedował z ul. Zamkową, jedną z najbardziej prestiżowych ulic dawnego Wilna, zamieszkałą przez prałatów, bogatych kupców i przedstawicieli najznakomitszych zawodów¹⁷. Z biegiem czasu stanowiła ona główną oś ceremonialną miasta, łączącą Ostrą Bramę z zamkiem wielkokiścieńskim i katedrą¹⁸. Jezuita słuchali tutaj zazwyczaj ponad 30 tys. spowiedzi rocznie. Ze względu na centralną lokalizację istotną rolę odgrywał też kościół p.w. św. Kazimierza. Jego usytuowanie przy rynku ułatwiało prowadzenie działalności duszpasterskiej, zgodnie zresztą z przeznaczeniem placówki, której przysługiwał – domu profesów¹⁹. Liczba wysłuchanych spowiedzi wynosiła w przypadku tego domu pomiędzy 20 a 30 tys. rocznie. Drugorzędną rolę

14 Bernadetta Manyś, *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań: Nauka i Innowacje, 2014, p. 60–61.

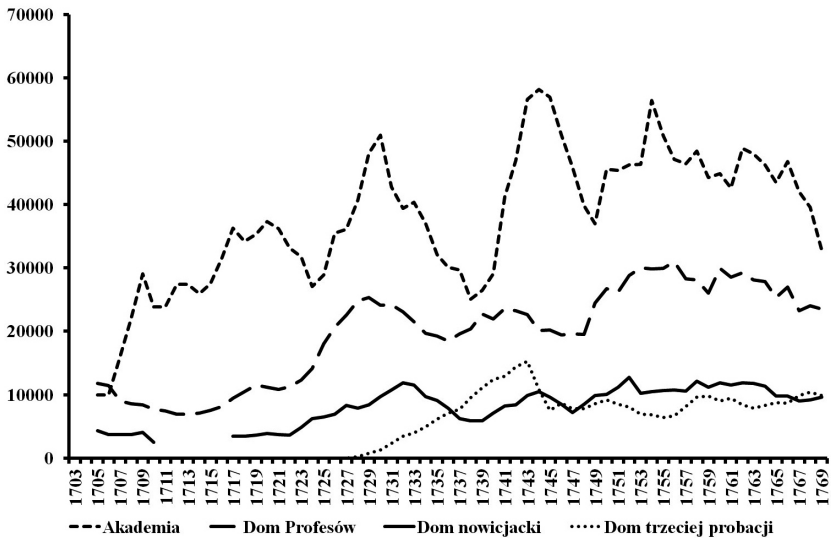
15 Tak było na przykład podczas zarazy. Andrea Mariani, Jezuita prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711, in: *Zapiski Historyczne*, 2016, t. 81, z. 2, p. 87.

16 Prawo patronatu nad świątynią sprawował od 1581 roku rektor Akademii, który wybierał proboszcza z tytułem *vicarius perpetuus* spośród duchowieństwa diecezjalnego. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień, Kraków: WAM, 1996, p. 740.

17 David Frick, *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca–London: Cornell University Press, 2013, p. 22–26.

18 Zob. Gitana Zujienė, Ceremoniał ingresu biskupów wileńskich w XVII–XVIII wieku, in: *Barok. Historia – Literatura – Sztuka*, 2006, t. 13, z. 1, p. 67.

19 Domy profesów nie pełniły funkcji edukacyjnej, lecz były zamieszkałe przez zakonników, którzy już ukończyli formację i zajmowali się szeroko pojętą działalnością duszpasterską i translatorską. Jakub Kołacz, *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, Kraków: WAM, 2006, p. 89. Podobną lokalizację miał kościół św. Barbary krakowskiego domu profesów.

Wykres 1: Liczba wysłuchanych spowiedzi w czterech domach jezuickich w Wilnie (średnia ruchoma na okres pięcioletni)

duszpasterską odgrywały pozostałe dwie świątynie jezuickie: kościół św. Ignacego, powiązany z domem nowicjackim, oraz kościół p.w. św. Rafała, przynależny do domu trzeciej probacji: liczba wysłuchanych tam spowiedzi oscylowała na poziomie około 10 tys. rocznie. Wynikało to z ich bardziej peryferyjnego położenia: w przypadku kościoła nowicjackiego – w pobliżu murów miejskich pomiędzy bramą Wilejską a Tatarską, a w przypadku św. Rafała – na przedmieściu Sznipiszki, w sąsiedztwie jurydyki radziwiłłowskiej, zamieszkałej przeważnie przez Żydów.

Wielonarodowość miasta wymagała prowadzenia duszpasterstwa w różnych językach. Na przestrzeni badanego okresu jezuicy kaznodzieje w Wilnie głosili kazania po polsku, po litewsku oraz po niemiecku. Zwracali się zatem do ludności należącej do kręgu kultury łacińskiej, pozostawiając duchowieństwu greckokatolickiemu opiekę duszpasterską nad Rusinami. W odróżnieniu od innych miast dawnej Rzeczypospolitej (Warszawa, Lwów, Lublin), gdzie jezuicy zajmowali niekiedy urząd kaznodziei również w świątyniach nie należących do zakonu, w Wilnie miejscem ich wystąpień były zazwyczaj własne kościoły. Władze prowincji litewskiej dbały o obsadzanie urzędów kaznodziejskich w Wilnie osobami utalentowanymi, takimi jak Jakub Olszewski i Maciej Kazimierz Sarbiewski w XVII wieku lub Wawrzyniec Rydzewski w XVIII stuleciu²⁰. Sława kaznodziejów pracujących w wileńskim kościele św. św. Janów ustępowała jedynie Warszawie, do której

²⁰ Na temat Olszewskiego zob. Viktorija Vaitkevičiūtė, *Jėzuitai pamokslininkai: tarp įmantrumo ir klasikos*, in: *Jėzuitai Lietuvoje*, p. 76–81.

provinciałowie wysyłali najwybitniejszych mówców ze względu na obecność dworu królewskiego. Pośmiertnym wyrazem uznania dla niektórych jezuitkich kaznodziei w Wilnie było nawiedzanie ich ciała przez miejscową ludność oraz liczna frekwencja na pogrzebach²¹. Kaznodzieje jezuitcy odgrywali ważną rolę w kulturze literackiej Wilna nawet po zakończeniu działalności w tym mieście²². Przyczyniło się do tego wydanie ich homilii przez drukarnię akademicką²³.

W dziedzinie duszpasterstwa znaczenie wspomnianych języków ulegało zmianie na przestrzeni XVII i XVIII wieku. Wskazuje na to przede wszystkim rola języka litewskiego. Kazania w tym języku regularnie były głoszone w kościele św. św. Janów w niedzielę i święta przez cały XVII wiek i pierwsze trzy dekady XVIII stulecia. W tym celu wyznaczano spośród personelu Akademii kaznodzieję litewskiego²⁴. Urząd ten zajmowały niekiedy osoby szczególnie zasłużone dla rozwoju języka litewskiego, jak np. Konstanty Szyrwid i Jan Jachnowicz²⁵. W przypadku nieobecności kaznodziei litewskiego zadanie głoszenia kazań w tym języku powierzano któremuś ze scholastyków²⁶. O wysokim statusie tego języka świadczy też fakt, że homilie litewskie głoszone regularnie, podczas gdy niekiedy rezygnowano z kazania w języku polskim²⁷. Do znajomości języka litewskiego wśród młodego pokolenia zakonników przywiązywano dużą wagę również ze względu na jego przydatność w pracy misyjnej poza miastem. Z tego powodu, zgodnie z rozporządzeniami provinciałów, nowicjusze i scholastyki powinni ćwiczyć ten język, głosząc mowy duchowne po litewsku w refektarzu²⁸. W samym mieście wykorzystywanie języka litewskiego jako narzędzia duszpasterskiego miało szersze zastosowanie niż kaznodziejstwo: wskazuje na to fakt, że w sytuacjach nadzwyczajnych, z uwagi na duży przyływ ludności wiejskiej, jezuitkie

21 W 1634 roku tłumy odwiedzały ciało zmarłego kaznodziei Jakuba Olszewskiego, zakłócając spokój domu. Dlatego przeniesiono ciało z celi do rozmownicy, *Historia Provinciae Lituaniae 1589–1649*, Archivum Romanum Societatis Iesu (dalej – ARSI), Lituania 38 II, fol. 196r–v. Wielką frekwencję odnotowano też w 1638 roku na pogrzebie Tomasza Fabriciusa, *Ibid.*, fol. 318r.

22 Na temat kazań polemicznych i panegirycznych zob. Jakub Niedźwiedz, *Kultura literacka Wilna (1323–1655): retoryczna organizacja miasta*, Kraków: Universitas, 2012, p. 309–311, 337–342.

23 Zob. *Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805, passim*.

24 Ostatnim kaznodzieją litewskim był Jerzy Fursewicz w latach 1730–1732, ARSI, Lituania 57: *Dispositio personarum provinciae Lituanae Societatis Jesu anni 1730 in annum 1731*, [Vilnae: Typis Academiae Soc. Iesu, 1730], col. XV; *Dispositio personarum provinciae Lituanae Societatis Jesu anni 1731 in annum 1732*, [Vilnae: Typis Academiae Soc. Iesu, 1731], kol. XIV.

25 Witold Armon, Jachnowicz Jan, in: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej – PSB), t. X, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1962–1964, p. 269–270; Kamil Frejlich, Szyrwid (Syrwid) Konstanty, in: *PSB*, t. L, 2014–2015, p. 347–349. Na temat Szyrvida zob. też Paulius Rabikauskas, Konstantino Sirvydo asmuo ir reikšmė, in: *Idem, op. cit.*, p. 437–466.

26 Należał do nich Jan Poszakowski, późniejszy kapelan nadworny Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej, *Diarium Collegij*, p. 58, 60.

27 Tak było na przykład podczas uroczystości Bożego Ciała 19 czerwca 1710 roku. Przyczyną rezygnacji z kazania polskiego była w tym wypadku procesja publiczna, *Ibid.*, p. 12.

28 *Vilniaus akademijos vizitatoriu, memorialai*, p. 132.

domy zakonne sobie nawzajem pożyczaly jezuitów dla słuchania spowiedzi. Tak działo się podczas świąt wielkanocnych w 1683 roku²⁹ lub z okazji obchodów roku jubileuszowego w 1751 roku³⁰.

Działalność kaznodziejską wśród społeczności niemieckojęzycznej w Wilnie prowadzili początkowo zarówno jezuiti Akademii, jak i ich współbracia z domu profesów. Od 1631 roku zaczęto wyznaczać kaznodziejów niemieckich spośród mieszkańców domu nowicjackiego. Zjawisko to należy tłumaczyć położeniem tej placówki niedaleko ul. Niemieckiej. Powierzenie kaznodziejstwa niemieckiego domowi nowicjackiemu miało i inne zalety organizacyjne, gdyż z braku kapłanów znających ten język można było korzystać z usług nowicjuszy³¹. Z kolei działalność w kręgu niemieckiej elity miasta, zamieszkującej kamienice przy ul. Zamkowej, powierzano niekiedy operariuszowi lub misjonarzowi niemieckiemu wyznaczanemu spośród personelu domu profesów. Opieka duszpasterska jezuitów nad ludnością niemieckojęzyczną nie ograniczała się do głoszenia kazań. Księgi metrykalne bractwa niemieckiego p.w. św. Marcina, funkcjonującego pod kierunkiem jezuitów domu nowicjackiego, pokazują, że kaznodzieje niemieccy udzielali również chrztów i ślubów małżeńskich³².

Ze względu na genezę średniowieczną i charakter parafialny kościoła p.w. św. św. Janów część jego ołtarzy była wykorzystywana przez cechy rzemieślnicze. Do cechu krawieckiego należała kaplica Niepokalanego Poczęcia NMP, cechu złotniczego – kaplica św. Barbary, cechu cyrulickiego – kaplica św. św. Kozmy i Damiana. Ponadto cech szewski korzystał z ołtarza p.w. Anny, Kryspina i Kryspiniana, cech rymarski z ołtarza p.w. Obrzezania Pana Jezusa. Ołtarz NMP Śnieżnej służył bractwu ubogich³³.

O duszpasterskim znaczeniu kościołów jezuitów w Wilnie świadczą też altarie. Z uwagi na misyjne powołanie zakonu prawodawstwo Towarzystwa Jezusowego zakazywało przyjęcia takich fundacji, ponieważ uzależniały one uzyskanie dochodu od odprawiania określonej liczby nabożeństw w intencji fundatorów. Jednak jezuiti musieli niekiedy ulegać presji społecznej, zwłaszcza tam, gdzie prowadzili kościoły parafialne. Aby nie naruszać prawa zakonnego, do spełniania zobowiązań nałożonych na nich przez dobroczyńców Towarzystwo korzystało z usług przedstawicieli duchowieństwa diecezjalnego lub innych zakonów, których wynagradzano za odprawianie mszy zgodnie z wymogami fundatorów.

29 Historia Provinciae Lituaniae 1678–1689, ARSI, Lituania 42 I, fol. 154v.

30 Z tej okazji sprowadzono do kościoła św. Kazimierza z Akademii jezuitów znających język litewskich dla słuchania spowiedzi. Historia Provinciae Lituaniae 1743–1753, ARSI, Lituania 50, fol. 257r.

31 Tak było w 1661 roku. Historia Provinciae Lituaniae 1650–1669, ARSI, Lituania 40, fol. 252r, 277v.

32 *Metrica baptizatorum in ecclesia S. Ignatii S.I. post Vilnam a Moschis recuperata innovata [...]*, LVIA, f. 1135, ap. 4, Nr. 478; *Metrica copulatorum in ecclesia S. Ignatii S.I. [...]*, *Ibid.*, Nr. 483.

33 Zob. Aukšė Kaladžinskaitė-Vičkienė, XVI–XVIII a. Vilniaus amatininkų cechai ir jų altoriai, in: *Lietuvių katalikų akademijos metraštinis*, 2004, t. 24, p. 89–113.

W 1773 roku przy kościele p.w. św. św. Janów odnotowano istnienie jednej altarii, ufundowanej przy ołtarzu NMP Bolesnej przez Michała Pawłowskiego, regenta ziemskiego wileńskiego, w 1711 roku³⁴. Przy kościele św. Kazimierza funkcjonowało natomiast aż pięć altarii. Z kaplicą Krzyża Świętego były powiązane dwie altarie: pierwsza – ufundowana w 1637 roku przez Aleksandra i Ewę z Paców Gosiewskich, wojewodów smoleńskich, druga – na mocy testamentu Konstancji ze Słuszków Denhoffowej, wojewodziny malborskiej, w 1722 roku³⁵. Przy ołtarzu św. Michała funkcjonowała altaria utworzona przez Krystynę z księżąt Druckich Sokolińskich, żonę Janusza Kiszki, wojewody połockiego, w 1628 roku³⁶. Ponadto w 1638 roku altarię utworzyli także Kazimierz i Jan Władysław Sanguszkowie, wojewodzicowie witebscy, wypełniając wolę macochy Heleny Marcybeli z Gosiewskich, oraz nieznaną z nazwiska księżniczka Urszula³⁷.

Stowarzyszenia pobożne

Bractwa kościelne odgrywały ważną rolę w życiu Kościoła katolickiego. W epoce potrydenckiej traciły charakter średniowiecznych instytucji, zapewniających opiekę społeczno-religijną określonym grupom zawodowym, by stać się stowarzyszeniami otwarcie promującymi określone formy pobożności i uczynki miłosierne wśród szerszych warstw ludności³⁸. Jezuiti byli szczególnie aktywni w kształtowaniu studenckich kongregacji mariańskich. Stowarzyszenia tego typu były zazwyczaj tworzone przy danej placówce w momencie otwarcia szkół i afiliowane przy kongregacji istniejącej przy Kolegium Rzymskim. W przypadku kolegium wileńskiego sodalicja działała już w 1571 roku, została zatwierdzona przez Rzym dwa lata później³⁹. Sodalicje miały zrzeszać najlepszych uczniów, podnosić wśród nich poziom religijności i nakłaniać do dobrych uczynków. Instytucje tego typu ściśle podlegały kontroli profesów, spośród których prowincjał wyznaczał ojca duchownego zwanego prezesem (*praeses*). Świeccy członkowie cieszyli się dużą autonomią, gdyż wybierali spośród siebie prefektów, marszałków i innych urzędników. Sodalicję funkcjonującą przy Akademii Wileńskiej podzielono w 1605

34 VUB RS, F2, DC6, p. 121–123.

35 LVIA, f. 694, ap. 2, Nr. 3462, l. 40r. Dokumentacja dotycząca tej altarii zachowała się w: ПГАДА, ф. 1603, оп. 7, л. 85.

36 *Ibid.*, k. 40v. Fundusz aprobował generał Muzio Vitelleschi pod warunkiem, że msze będą odprowadzane przez księdza diecezjalnego, Responsa general[ium] communia domibus vilnens[ibus] [...] data, LVIA, f. 1135, ap. 20, Nr. 298, l. 6v. Zob. Tadeusz Wasilewski, Kiszka Janusz, in: *PSB*, t. XII, 1966–1967, p. 508–510.

37 LVIA, f. 694, ap. 2, Nr. 3462, l. 41r.

38 Zob. Louis Châtellier, *L'Europe des devots*, Paris: Flammarion, 1987.

39 Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599*, Rzym: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1984, p. 96–97.

roku na dwie: mniejszą (*minor*) i większą (*maior*)⁴⁰. W 1625 roku wprowadzono podział na trzy: najmniejszą (*minima*), średnią (*media*) i największą (*maxima*), każda z nich posiadała własną kaplicę w kościele św. św. Janów⁴¹. Opisana tendencja wynikała z wielkiej liczby członków i ich zróżnicowanego wieku⁴². Najlepiej udokumentowana jest struktura kongregacji mniejszej i większej⁴³. Pomimo że zachowana dokumentacja wytworzona przez te pobożne stowarzyszenia nie doczekała się jeszcze analizy statystyczno-prozopograficznej, można zaryzykować stwierdzenie, że skład osobowy sodalicii wileńskich odzwierciedlał przekrój społeczny studentów Akademii, w której obok szlachciców pobierali naukę też przedstawiciele mieszczaństwa. O ile na najbardziej odpowiedzialne stanowiska prefektów wybierano osoby wywodzące się z magnaterii lub zamożnej szlachty, o tyle wśród członków sodalicii pojawiały się nazwiska mieszczańskie⁴⁴. O sukcesie kongregacji studenckiej jako formy życia religijnego świadczy też fakt, że w 1617 roku liczni magnaci prosili o przyjęcie do tych stowarzyszeń⁴⁵.

Kroniki domowe i *litterae annuae* odsłaniają różne aspekty pobożności kulturowanej w kręgu kongregacji maryjnej⁴⁶. Dotyczy to zwłaszcza pierwszych dekad XVII wieku, gdy sodalicia szczególnie wyróżniała się żarliwością religijną. Do czynności sodalisów należało czytanie ksiązek pobożnych i katecheza. Spisywano też dobre uczynki, jakie przyrzekano popęlnić, na kartce, którą następnie przekazywano prefektowi kongregacji. W Wielki Czwartek nawiedzano szpitale i myto stopy ubogim⁴⁷. Z podziwem kronikarz twierdził, że pomimo młodego wieku sodalisów trudno było ich odwieść od umartwień cielesnych⁴⁸. Sodalisi chętni byli nie tylko podczas Wielkiego Postu⁴⁹, ale i w okresach szczególnie trudnych dla kraju, wyrażając w ten sposób troskę o losy państwa. Tak działo się w 1664 roku

40 *Ibid.*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1983, p. 90.

41 *Minima* użytkowała kaplicę p. w. Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Michała i Aniołów Stróżów, *media* – kaplicę p.w. św. Stanisława Kostki, a *maxima* – kaplicę p.w. Zwiastowania NMP, VUB RS, F2, DC6, p. 73–77, 81–86, 89–93.

42 W 1609 roku sodalicia liczyła 200 członków, ARSI, Litwania 38 I, fol. 33v. Osiem lat później, w 1617 roku, spośród 1200 studentów Akademii prawie 400 należało do kongregacji, ARSI, Litwania 38 II, fol. 132r.

43 *Catalogus sodalium qui ab Anno Domini MDCLXVII sodalitati Immaculae Conceptionis B.V. Mariae in Academia Vilnensi S[o]c[ieta]tis Iesu adscripti sunt. Reformatus Anno Dni MDCLXXXIII*, Biblioteka Jagiellońska (Kraków) (dalej – BJ), nr 4557; *Liber rationum Congregationis B. V. Visitationis in Alma Academia Vilnensi Soc. Jesu*, VUB RS, F2, DC2.

44 Na przykład w 1688 roku do sodalicii wstąpił Adam Apanasowicz, BJ, nr 4557, k. 6v. Znajdujemy też przedstawicieli włoskiej wspólnoty w Wilnie, np. Baltazar Palloni został przyjęty w 1685 roku, *Ibid.*, k. 17r.

45 ARSI, Litwania 38 I, fol. 132v.

46 Dla ogólnego zarysu tego zagadnienia na przykładzie Akademii Wileńskiej zob. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2, p. 90–92.

47 ARSI, Litwania 38 I, fol. 33v–34r.

48 *Ibid.*, fol. 112v.

49 ARSI, Litwania 38 II, fol. 132r.

w obliczu zagrożenia moskiewskiego⁵⁰ oraz dziewięć lat później podczas wojny tureckiej⁵¹. Członkowie wszystkich trzech kongregacji studenckich wnosili też żarliwe modły w przededniu bitwy wiedeńskiej⁵². Gorliwość sodalisów zaznaczała się także w obliczu dżumy i innych klęsk żywiołowych. Kongregacje odgrywały też znaczną rolę w krzewieniu kultu świętych i Anioła Stróża⁵³, a także uświetniały uroczystości kościelne i świeckie. Szczególnie widoczne było zaangażowanie sodalicji studenckich w ceremonię publicznego wyznania wiary konwertytów: tak na przykład w 1693 roku sodalisi prowadzili nawróconego prawosławnego studenta przed ołtarz główny⁵⁴. W końcu należy zaznaczyć, że w kręgu kongregacji wylaniały się powołania duchowne, które skutkowały wstąpieniem do różnych zakonów, w tym też do Towarzystwa⁵⁵. Wśród nowicjuszy znajdowali się też synowie wileńskiego mieszczaństwa, tacy jak np. Benedykt Sofronowicz⁵⁶. Dzięki tak szeroko zakrojonej działalności sodalisi uzupełniali aktywność ojców Towarzystwa, obejmując różne kręgi społeczne.

Dla osób niebędących studentami powoływano odrębne stowarzyszenia pobożne. Ożywioną aktywność prowadziło przy kościele św. św. Janów mieszczańskie bractwo Bożego Ciała, założone w 1572 roku. Związane z nim były Arcybractwo Miłosierdzia z bankiem pobożnym (*mons pietatis*) oraz tzw. skrzynia św. Mikołaja, powołana przez Piotra Skargę w 1573 roku w nawiązaniu do podobnych organizacji działających na terenie Włoch⁵⁷. Pierwsza instytucja miała zapewniać bezprocentowe pożyczki katolikom znajdującym się w trudnej sytuacji finansowej, a przez to zapobiegać ich zadłużaniu się u Żydów i zwalczać lichwę. Celem drugiej było zapewnienie posagów ubogim pannom, co miało je odwieść od prostytucji i innych form nieuczciwego zarobku. Zarządzanie finansami tych instytucji stanowiło kompetencję mieszczan pod nadzorem magistratu. Kontrola jezuitów była natomiast ograniczona do nadzoru nad prawowiernością i pobożnością jego członków. Społeczna działalność kongregacji Bożego Ciała zaznaczyła się

50 ARSI, Litwania 40, fol. 278v.

51 Historia Provinciae Lituaniae 1665–1677, ARSI, Litwania 41, fol. 275v.

52 Kongregacja większa p.w. Zwiastowania NMP modliła się przed ołtarzem św. Kazimierza; średnia p.w. Nawiedzenia NMP – przed obrazem bł. Stanisława Kostki; mniejsza p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP – przed obrazem św. Michała. W sobotę wszystkie sodalicje modliły się razem. ARSI, Litwania 42 I, fol. 209r.

53 ARSI, Litwania 38 I, fol. 159r.

54 Historia Provinciae Lituaniae 1690–1695, ARSI, Litwania 43, fol. 339v.

55 Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2, p. 91.

56 Jego przedwczesna śmierć w 1694 roku wciągnęła jezuitów w spór z jego opiekunami: szlachcicem Zaleskim i mieszczaninem Omielianowiczem przed sądem konsystorskim. ARSI, Litwania 43, fol. 189r.

57 Ludwik Grzebień, Chronologia pobytu i działalności Piotra Skargi w Wilnie (1573–1584), in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2013, t. 35–36, p. 17. Na temat Arcybractwa krakowskiego zob. też Krystyna Jelonek-Litewka, Arcybractwo Miłosierdzia i Banku Pobożnego, in: *Nasza Przeszłość*, 1964, t. 61, z. 2, p. 45–91.

wyraźnie w pierwszej połowie XVII stulecia: członkowie angażowali się wówczas w zwalczanie prostytucji i innych objawów rozkładu miejscowego społeczeństwa⁵⁸. Później owa instytucja podupadła, mimo że do kasaty Towarzystwa w katalogach osobowych widniał prezes⁵⁹ i przysługiwała jej własna kaplica⁶⁰. Opisaną tendencję odzwierciedlają też losy kaplicy Bożego Ciała, która wobec wieloletniego zaniedbania ze strony magistratu była remontowana po pożarze z 1737 roku kosztem jezuitów. Gdy w 1768 roku kaplicę wziął pod swoją opiekę wojewoda trocki Tadeusz Franciszek Ogiński z myślą o urządzeniu w niej mauzoleum, wybuchł konflikt z magistratem, który rościł sobie prawo patronatu nad nią⁶¹.

Aktywność bractw nie ograniczała się do kościoła św. św. Janów. Drugie bractwo mieszczańskie, p.w. Wniebowzięcia NMP, zw. też wprost *congregatio civium*, istniało przy kościele św. Kazimierza co najmniej od 1619 roku⁶². Jego członkowie należeli do elity kupieckiej Wilna i dlatego byli hojnymi dobroczyńcami tej świątyni, finansując m.in. odbudowę ołtarzy św. Ignacego i NMP w 1665 roku⁶³. Bractwo posiadało własny ołtarz i sprzęt liturgiczny, na który składały się m.in. pacyfikał i kielich srebrny oraz liczne chorągwie używane podczas procesji i pielgrzymek⁶⁴. Szczególną aktywność przejawiało bractwo w związku z rozwojem kultu maryjnego w Trokach. W święto patronki członkowie kongregacji tradycyjnie udawali się do Trok na pielgrzymkę⁶⁵. Brali też udział w uroczystościach koronacyjnych w 1719 roku. Drugim stowarzyszeniem pobożnym działającym przy kościele św. Kazimierza było bractwo dobrej śmierci, działające w latach 1697–1702, a następnie od 1719 roku do kasaty Towarzystwa. Wznowienie bractwa umożliwiła po wielkiej wojnie północnej darowizna mieszczyki Elżbiety Pierszkiewiczowej⁶⁶.

Istotne uzupełnienie działalności duszpasterskiej jezuitów wśród niemieckojęzycznej ludności miasta stanowiło bractwo p.w. św. Marcina, do którego należał ołtarz pod tym samym wezwaniem w kościele św. Ignacego⁶⁷ oraz krypta usytu-

58 Na przykład w 1624 roku bractwu Bożego Ciała udało się odwieść ubogą kobietę od zamiaru sprzedania córki Żydom. ARSI, Litwania 38 II, fol. 159v.

59 Tak przynajmniej świadczy wzmianka o prezese kongregacji Bożego Ciała w katalogach osobowych wydanych w przededniu kasaty. Jednak kumulacja tego urzędu z innymi wskazuje na to, że jego sprawowanie nie wymagało raczej większego wysiłku.

60 VUB RS, F2, DC6, p. 49–55.

61 VUB RS, F2, DC6, p. 131–133. Zob. Vladas Drėma, *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia*, Vilnius: Paknio leidykla, 1997, p. 148–157.

62 ARSI, Litwania 6: Catalogus personarum prov. Lituanae anni 1619, fol. 119r. Działalność bractwa została wznowiona wkrótce po zakończeniu okupacji moskiewskiej w 1661 roku. ARSI, Litwania 40, fol. 326v.

63 *Ibid.*, l. 378r.

64 LVIA, f. 694, ap. 1, Nr. 3642, l. 49r–50v.

65 ARSI, Litwania 42 II, fol. 384v.

66 Historia Provinciae Lituaniae 1717–1722, ARSI, Litwania 47, fol. 43v–44r. Zob. też Liudas Jovaiša, *Gyvenimas Vilniaus jėzuitų profesų namuose*, p. 323.

67 Dla jego opisu: PFAΔA, φ. 1603, op. 1, A. 8, A. 3v–4r. Dla opisu sprzętu tej kongregacji, *Ibid.*, l. 16v–17r.

owana pod nim⁶⁸. Nieznana jest data powołania tego stowarzyszenia pobożnego: istniało na pewno już w drugiej ćwierci XVII wieku w związku z powołaniem w kościele św. Ignacego urzędu kaznodziei niemieckiego⁶⁹.

Kult świętych i Najświętszej Maryi Panny

Ważną rolę w kontekście religijności staropolskiej odgrywał kult maryjny. Nie stanowił on domeny wspomnianych już kongregacji, lecz obejmował o wiele szersze warstwy społeczne. W ten nurt religijności wpisywała się pobożność do Matki Bożej Loretańskiej⁷⁰. Figurę NMP Loretańskiej wprowadzono w 1646 roku do ołtarza w kościele św. św. Janów, ufundowanego przez Kazimierza Ludwika Jewłaszewskiego, ówczesnego podwojewódzkiego wileńskiego⁷¹. Po zniszczeniu pierwotnego wizerunku podczas okupacji moskiewskiej, w 1661 roku jezuita sprowadził nowy z Włoch⁷², a w 1677 roku odbudowali ołtarz⁷³. Z kultem maryjnym wiązała się obecność w kościele św. św. Janów ikony znanej jako NMP Ruska, która została ofiarowana przez któregoś z rajców wileńskich i wystawiona na kult publiczny w 1681 roku⁷⁴.

Oprócz kościoła św. św. Janów ważnym ośrodkiem kultu maryjnego był też kościół św. Kazimierza, w którym również znajdował się ołtarz NMP Loretańskiej⁷⁵. Szczególną czcią otaczano statuę Matki Boskiej z Dzieciątkiem, umieszczoną w niszy fasady kościoła, na której w 1664 roku pojawiły się krwawe łzy. Na wieść o tym cudzie lud tłumnie zbiegł się do kościoła jezuitów⁷⁶. Pomimo ostrożności zakonników, która wynikała z oddolnego charakteru powstającego kultu, sława figury wzrastała w miarę upływu czasu⁷⁷. W 1687 roku statua została pozłocona⁷⁸, była odnawiana po kolejnych pożarach, które niszczyły kościół w XVIII stuleciu. Od 1697 roku ubodzy studenci śpiewali przed nią litanie lore-

68 ARSI, Litwania 41, fol. 350v.

69 Jego działalność została wznowiona po kilkuletniej przerwie w 1647 roku. Historia Provinciae Lituaniae 1636–1650, ARSI, Litwania 39, fol. 227r. Prefektów bractwa odnotowywano w katalogach rocznych dopiero od 1688 roku. Pierwszym z nich był Warmiak Kasper Hanmann, ARSI, Litwania 56 II: Catalogus personarum provinciae Littuaniae anno 1688, p. 20.

70 Zob. J. Marecki, Kult Matki Bożej Loretańskiej w Polsce, in: *Folia Historica Cracoviensia*, 1994, t. 2, p. 61–74.

71 ARSI, Litwania 39, fol. 59r–60r. Na temat Jewłaszewskiego zob. też *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie*, red. Andrzej Rachuba i in., Warszawa: DiG, 2004, p. 161. Analizy XVIII-wiecznego ołtarza dokonano w: Vlasdas Drēma, *op. cit.*, p. 161–165.

72 ARSI, Litwania 40, fol. 248r.

73 ARSI, Litwania 41, fol. 346v.

74 ARSI, Litwania 42 I, fol. 207r.

75 LVIA, f. 694, ap. 2, Nr. 3462, l. 4r.

76 ARSI, Litwania 40, fol. 279r–v.

77 *Ibid.*, fol. 379r–v.

78 ARSI, Litwania 42 II, fol. 386r.

tańskie⁷⁹. Na ich wsparcie Michał Koszczyz, pisarz ziemski wileński, przeznaczył sumę 1000 zł w 1701 roku⁸⁰. Dla śpiewaków przeznaczono też balkon, usytuowany w fasadzie kościoła⁸¹.

Jezuici aktywnie przyczynili się do rozwoju kultu Matki Boskiej w Trokach. Pielgrzymki do tamtejszego kościoła farnego były wzmiankowane już w 1601 roku⁸². Wpisywały się one w obyczajowość katolickich mieszkańców miasta, którą jezuici przyswoili i kształtowali zgodnie z wytycznymi Soboru Trydenckiego. W 1610 roku procesja formowała się za miastem, przed kościołem św. Szczepana, aby stamtąd ruszyć do Trok⁸³. Ceremonia ta odbywała się zazwyczaj w dzień Nawiedzenia NMP⁸⁴. Szczególną aktywność w przypadku tej uroczystości przejawiała kongregacja mieszczan przy kościele św. Kazimierza. W związku z kultem NMP w Trokach powstała też bogata literatura okolicznościowa, czego przykładem jest epoda Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, zadedykowana Januszowi Tyszkiewiczowi, napisana z okazji pielgrzymki zorganizowanej w 1622 roku⁸⁵.

Obok czci Matki Boskiej jezuici odgrywali ważną rolę w krzewieniu kultu świętych. Pierwszoplanowe znaczenie miała postać św. Kazimierza. Obchody związane z jego kanonizacją jezuici współorganizowali w 1604 roku⁸⁶. Odtąd do charakterystycznych zjawisk należały publiczne procesje do grobu królewicza przy udziale młodzieży akademickiej. Podobne zaangażowanie jezuitów cechowało przeniesienie relikwii św. Kazimierza do nowej kaplicy w 1636 roku⁸⁷. Krzewieniu kultu litewskiego świętego służyła też drukarnia akademicka, która wydawała utwory i kazania poświęcone królewiczowi autorstwa Jakuba Olszewskiego, Macieja Sarbiewskiego, Andrzeja Młodzianowskiego i Aleksandra Woyzbuna⁸⁸. Szeroki zasięg kultu królewicza wpływał także na funkcjonowanie kościoła przy

79 Historia Provinciae Lituaniae 1696–1704, ARSI, Lituania 44, fol. 193r.

80 *Ibid.*, fol. 413v.

81 O jego odbudowie po pożarze z 1748 roku wspomniano w kronice domu profesów w 1756 roku. Historia Provinciae Lituaniae 1754–1769, ARSI, Lituania 51, fol. 90r–v.

82 ARSI, Lituania 38 I, fol. 14v.

83 *Ibid.*, k. 48r.

84 ARSI, Lituania 39, fol. 246r.

85 Maciej Kazimierz Sarbiewski, Ad Ianusium Skumin Tyszkiewicz. Quattuor leucae Virginis Matris, in: *Liryki: oraz Droga rzymska i fragment Lechiady*, przeł. Tadeusz Karyłowski, oprac. Mirosław Korolko przy współudziale Jana Okonia, Warszawa: PAX, 1980, p. 488–515.

86 ARSI, Lituania 38 I, fol. 26v–27r. Zob. też Sigita Maslauskaitė-Mažylienė, *Dzieje wizerunku św. Kazimierza od XVI do XVIII wieku. Między ikonografią a tekstem*, przeł. K. Korzeniewska, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013, p. 219–228.

87 ARSI, Lituania 38 II, fol. 250r–252v. Zob. też Sigita Maslauskaitė-Mažylienė, *op. cit.*, p. 229–232.

88 Jakub Olszewski, *O św. Kazimierzu królewiczu*, in: *Echo zwołanych czasu swego kaznodziejów Societatis Iesu albo kazania*, Wilno: Typis Academicis Societatis Iesu, 1701; Andrzej Młodzianowski, *Suppetiae militares ex Divis Poloniae Lituaniaeque gentis tutelaribus*, Vilnae: [Typis Acad. Soc. Iesu], 1671; Maciej Kazimierz Sarbiewski, *Oratio panegyrica habita [...] in solenni corporis divi Casimiri translatione*, Vilnae: Typis Academicis Societatis Iesu, 1636; Aleksander Woyzbun, *Kazanie na solenną oktawę ś. Kazimierza królewicza polskiego w kościele katedralnym wileńskim*, Wilno: Typis Academicis Societatis Iesu, 1761.

domu profesów. W 1616 roku, gdy tłum zgromadził się przed kościołem w dzień św. Kazimierza, jezuici musieli sprowadzić księży z domu nowicjackiego dla spowiedania wiernych⁸⁹.

Wobec dominującej roli św. Kazimierza rozwój kultu jezuickich świętych następował wolniej niż w innych ośrodkach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dość wcześniej odnotowano objawy kultu św. Stanisława Kostki, którego Stolica Apostolska uznała za błogosławionego *de facto* już w 1605 roku. W Wilnie początki pobożności do polskiego nowicjusza przypadły na lata 30. XVII wieku⁹⁰. Zauważalny jest w tym zakresie wkład mieszczaństwa, któremu jezuici zawdzięczali wzniesienie ołtarza poświęconego polskiemu nowicjuszowi w kościele św. Kazimierza w 1637 roku⁹¹. W tym samym roku ukończono kaplicę kongregacji mniejszej p.w. NMP i Stanisława Kostki w kościele akademickim⁹². Rozwój kultu polskiego młodzieńca z zakonu jezuitów przyspieszył dopiero po wojnie polsko-moskiewskiej. W 1661 roku niejaki Michał Bakovicus wywiesił tablicę wotywną przed ołtarzem św. Stanisława Kostki w kościele św. św. Janów w podziękowaniu za wyzdrowienie od choroby oczu⁹³. Z kolei prawnik wileński Piotr Lipiński złożył własnoręczne zaświadczenie, że za przyczyną św. Stanisława Kostki sam wyzdrowiał z epilepsji, a jego żona Konstancja z bólu głowy, podczas gdy ich dzieci ocalały z dżumy⁹⁴. W 1671 roku uroczyscie obchodzono beatyfikację Stanisława Kostki: okazję ku temu nadało rok wcześniej zezwolenie Klemensa X na liturgiczne wspomnienie polskiego nowicjusza⁹⁵. W 1675 roku hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac ofiarował suknię srebrną do obrazu polskiego nowicjusza w kościele św. św. Janów⁹⁶. Ostateczne usankcjonowanie wspomnianego kultu nastąpiło wraz z uroczystościami kanonizacyjnymi w 1728 roku⁹⁷.

Obok polskiego nowicjusza ważną pozycję zajmował św. Franciszek Ksawery, któremu przypisywano nie tylko rolę wielkiego taumaturga, ale też zwycięstwo nad Moskalami pod Witebskiem w 1664 roku⁹⁸. Kult Apostoła Indii krzewiono przy pomocy jego listów, które przekładano na polski⁹⁹. W 1667 roku wprowadzono

89 ARSI, Lituania 38 I, fol. 112r.

90 ARSI, Lituania 38 II, fol. 197v; ARSI, Lituania 39, fol. 221r.

91 ARSI, Lituania 38 II, fol. 284r-v.

92 *Ibid.*, fol. 287v. Po przeniesieniu obrazu do nowej kaplicy, polski nowicjusz stał się patronem Akademii, *Ibid.*, fol. 319v.

93 ARSI, Lituania 40, fol. 248r.

94 *Ibid.*, fol. 248v-249r.

95 ARSI, Lituania 41, fol. 158r.

96 *Ibid.*, fol. 343r.

97 Zachował się drukowany opis przebiegu tych uroczystości: *Relatio introductionis Sanctorum Stanislai Kostka et Aloysii Gonzaga Soc. Jesu confessorum celebratae*, Vilnae: [Typis Acad. Soc. Iesu, 1728].

98 ARSI, Lituania 40, fol. 249v.

99 *Ibid.*, fol. 320v-321r.

dziwięciodniowe nabożeństwo ku jego czci¹⁰⁰, które cieszyło się wielką frekwencją¹⁰¹. Uznawano, że uczestnictwo w tym nabożeństwie pomogło wielu kobietom zająć w ciążę. Do krzewienia kultu św. Franciszka Ksawerego przyczynili się jezuita misjonarze, którzy w trudnych sytuacjach radzili osobom polecić się temu świętemu¹⁰². Kult ten pozyskiwał zwolenników nie tylko wśród szlachty, ale i wśród wileńskich mieszczan, o czym świadczą darowizny rajcy Sebastiana Szperkowicza¹⁰³, wójta Bartłomieja Cynakiego (Cinacchiego)¹⁰⁴ i burmistrza Stefana Karasia¹⁰⁵.

W porównaniu z Apostołem Indii postać św. Ignacego Loyoli odgrywała drugorzędną rolę. Jego opiece polecali się członkowie kongregacji maryjnych¹⁰⁶, a także kobiety ciężarne w przededniu porodu¹⁰⁷. Ośrodkiem kultu założyciela był nie tylko kościół przy domu nowicjackim: ołtarze poświęcone świętemu znajdowały się we wszystkich świątyniach jezuickich w Wilnie, a w kościele św. Kazimierza odbywały się w poniedziałki nabożeństwa z wystawieniem jego relikwii¹⁰⁸.

Zgodnie z programem Kościoła potrydenckiego przywrócono też należyte znaczenie kultowi męczenników, zakwestionowanemu przez reformację. Dzięki kontaktom z Rzymem jezuita wileński pozyskiwali liczne relikwie. W 1681 roku sprowadzono z kościoła św. św. Janów do kościoła św. Kazimierza szczątki męczenników Letusa, Justusa, Leona, Bonifacego i Innocentego¹⁰⁹. Z kolei w 1729 roku dom profesów pozyskał relikwie św. Kunegundy i św. Ansgarego¹¹⁰. W rozwój kultu męczenników angażowała się elita mieszczańska: uroczystość z 1681 roku została zorganizowana dzięki wsparciu finansowemu kongregacji p.w. Wniebowzięcia NMP. Ponadto prefekt kongregacji, kupiec Andrzej Brzozowski, przeznaczył środki na malowanie postaci dziewic i męczenników na filarach kościoła św. Kazimierza, a także na obraz św. Urszuli¹¹¹.

100 *Ibid.*, fol. 379r.

101 W 1667 roku udział w tym nabożeństwie wzięło ponad 300 osób, ARSI, Litwania 41, fol. 62r.

102 Tak działo się już w 1604 roku na marginesie uroczystości kanonizacyjnych. ARSI, Litwania 38 I, fol. 27r.

103 Przed śmiercią w 1644 roku przekazał sumę na budowę ołtarza św. Franciszka Ksawerego w kościele św. Kazimierza. ARSI, Litwania 39, fol. 2v. Zob. Jerzy Paszenda, Kościół św. Kazimierza w Wilnie, in: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 5, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków: Impuls, 2003, p. 12.

104 W 1681 roku Cynaki ofiarował bramkę pod ołtarzem św. Franciszka Ksawerego w kościele domu profesów. ARSI, Litwania 42 I, fol. 202v.

105 Przed ołtarzem św. Franciszka Ksawerego w kościele św. św. Janów zechciał być pochowany w 1684 roku burmistrz wileński Stefan Karaś, który zapisał jezuitom 4 tys. zł. ARSI, Litwania 42 I, fol. 211r; David Frick, *op. cit.*, p. 136.

106 W 1624 roku w święto narodzin NMP sodalisi udali się w stroju pokutnym do kościoła św. Ignacego, któremu ofiarowali trzy wielkie świece. ARSI, Litwania 38 II, fol. 159r, 160v.

107 *Ibid.*, fol. 157r.

108 ARSI, Litwania 41, fol. 273v.

109 ARSI, Litwania 42 I, fol. 42r.

110 Historia Provinciae Lituaniae 1723–1729, ARSI, Litwania 48, fol. 146v.

111 ARSI, Litwania 42 I, fol. 203v–204r.

Inne formy aktywności duszpasterskiej

Obok określonych grup etnicznych zamieszkujących Wilno, takich jak np. Niemcy, jezuickie duszpasterstwo było też skierowane do innych zgromadzeń zakonnych i duchowieństwa diecezjalnego. Szczególnie bliskie relacje łączyły jezuitów z metropolitą Józefem Welaminem Rutskim, który z pomocy Towarzystwa korzystał przy reformowaniu zakonu bazylianów. Stanowiło to kontynuację działalności Piotra Skargi i pierwszego pokolenia jezuitów na rzecz unii z Rzymem¹¹². Przejawem tej współpracy było pełnienie przez Jana Gruszewskiego funkcji spowiednika wileńskiego klasztoru bazylianów przy cerkwi p.w. Świętej Trójcy w latach 1614–1617¹¹³. W późniejszym okresie, pomimo zaniechania pracy jako spowiedników bazylianów, jezuita wileńscy nadal odgrywali znaczną rolę w formacji intelektualnej i duchowej duchowieństwa unickiego. Wynikało to z jednej strony z istnienia wileńskiego seminarium papieskiego, w którym kształciła się znaczna liczba duchownych greckokatolickich¹¹⁴; z drugiej zaś z zapewniania różnorodnych form opieki duszpasterskiej, takich jak ćwiczenia duchowne¹¹⁵. Współpraca z duchowieństwem unickim trwała pomimo wzrastających oskarżeń o przeciąganie wiernych na obrządek łaciński. Zjawisko to, jak słusznie zauważył Ludwik Piechnik, nie wynikało z przymusu lub namowy jezuitów, lecz z atrakcyjności modelu edukacyjnego, jakie Towarzystwo zapewniało, dla przedstawicieli elit ruskich¹¹⁶. W rzeczywistości, w celu przeciwdziałania zarzutom ze strony władz Kościoła unickiego jezuita wileńscy budowali w dobrach swoich placówek cerkwie w odpowiedzi na potrzeby ludności wiejskiej¹¹⁷.

Z kierownictwa duchowego Towarzystwa korzystało nie tylko duchowieństwo greckokatolickie, ale i rzymskokatolickie zakony żeńskie, dla których jezuita nie tylko prowadzili ćwiczenia duchowne¹¹⁸, ale też słuchali spowiedzi¹¹⁹ i głosili mowy duchowne¹²⁰.

Wpływ rekolekcji prowadzonych przez jezuitów nie ograniczał się do formacji religijnej duchowieństwa zakonnego, ale obejmował o wiele szersze grono wiernych. Decydował o tym fakt, że zgodnie z myślą św. Ignacego Loyoli treść *Ćwiczeń*

112 Zob. Tomasz Kempa, Piotr Skarga jako propagator unii Kościoła katolickiego z prawosławnym, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, p. 181–216.

113 Zob. Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2, p. 233–234. Ponadto w roku szkolnym 1616/17 w odnowę zakonu bazylianów zaangażowali się Szymon Pruski i Andrzej Kosiński. ARSI, Litwania 6: *Catalogus personarum prov. Lituanae anni 1616*, fol. 108r.

114 Zob. Henryk Litwin, *op.cit.*

115 ARSI, Litwania 38 II, fol. 218r.

116 Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2, p. 235–236.

117 W 1624 roku w jednym z majątków Akademii wzniesiono cerkiew. Jej uroczyste poświęcenie odbyło się przy udziale metropolity Józefa Welamina Rutskiego, *Ibid.*, k. 160r.

118 ARSI, Litwania 38 II, fol. 160r.

119 ARSI, Litwania 38 I, fol. 178r.

120 *Ibid.*, fol. 186r.

i ich długość mogły być dopasowane do indywidualnych potrzeb rekolektanta. Na to zjawisko wskazują liczne wzmianki zawarte w kronikach domowych i *litterae annuae* placówek wileńskich. Z tych źródeł wynika, że jezuiti prowadzili ćwiczenia dla szerokiego grona osób: zarówno szlachty, jak i duchownych (od biskupów i kanoników kapitulnych po zwykłych proboszczów i mansonarzy). Znaczną liczbę rekolektantów stanowili ponadto wychowankowie jezuitów: mieszkańcy alumnatu papieskiego i studenci Akademii. Często odnotowywano też wśród rekolektantów najwyższych hierarchów kościelnych i urzędników państwowych, jak np. biskupa żmudzkiego Stanisława Kiskę w 1624 roku¹²¹, wileńskiego Jerzego Białozora w 1663 roku¹²² oraz króla Jana Kazimierza w 1664 roku¹²³.

W Kościele potrydenckim dużą wagę przywiązywano do katechezy i uczynków miłosierdzia, które w odróżnieniu od protestantów uznawano za drogę prowadzącą do zbawienia. Ważną rolę w tym zakresie odgrywali misjonarze miejscy, wielokrotnie wzmiankowani w siedemnastowiecznych katalogach osobowych. Z późniejszych napomnień generałów, nawołujących do wznowienia misji miejskich, wynika jednak, że ta forma aktywności duszpasterskiej nieco osłabła pod koniec XVII wieku¹²⁴. Rezygnacja z wyznaczenia misjonarzy miejskich spośród jezuitów, którzy już ukończyli formację, nie oznaczała wcale zaniechania działalności misyjnej. Do nauczania katechizmu i niesienia pomocy ubogim starano się bowiem przysposobić nowicjuszy, którym powierzano też nawiedzanie szpitali¹²⁵. Inną okazję do prowadzenia pracy duszpasterskiej stanowiła wędrówka odbywana przez nowicjuszy wiosną, podczas której namawiali towarzyszy podróży do spowiedzi i do poprawy życia¹²⁶. Do szerzenia pobożności jezuitcy misjonarze wykorzystywali różne środki, stanowiące w oczach wiernych namacalne znaki *sacrum* w życiu doczesnym. Do rozdawanych przez ojców Towarzystwa przedmiotów należały na początku XVII wieku tzw. manna lub olejek św. Mikołaja Biskupa, będący pachnącą cieczą wydzielającą się z grobu świętego w Bari¹²⁷. Później jezuiti rozpowszechniali użycie wody św. Ignacego¹²⁸, uzyskiwanej poprzez zanurzenie relikwii założyciela Towarzystwa, lub ziarenek św. Joanny, szczególnie zalecanych przeciwko „straszidłom”¹²⁹.

121 ARSI, Litwania 38 II, fol. 160r.

122 ARSI, Litwania 40, fol. 278r.

123 *Ibid.*, fol. 285r.

124 *Vilniaus akademijos vizitatoriu, memorialai*, p. 141.

125 W 1675 roku kronikarz wymieniał następujące przytulki: Świętej Trójcy, św. Marii Magdaleny, św. Szczepana oraz św. Józefa i Nikodema, ARSI, Litwania 41, fol. 409v.

126 *Ibid.*, fol. 410r.

127 Obecność tego specyfiku, mało rozpowszechnionego na gruncie polsko-litewskim, świadczy o intensywnych kontaktach jezuitów z Półwyspem Apenińskim. ARSI, Litwania 38 I, fol. 34v–35r. Zob. Sławomir Brzozecki, M. Matuszewski, *Mikołaj św.*, in: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, pod red. S. Wilka, Lublin: KUL, 2008, kol. 968.

128 Zob. Alois Bogsrucker, *Das Ignatiuswasser*, Wien: Dülmen Laumann, 1934.

129 ARSI, Litwania 40, fol. 173r–v.

Z kolei działalność jezuickich kapelanów nadwornych obejmowała wyższe kręgi społeczne¹³⁰. Placówki wileńskie odgrywały pod tym względem pierwszoplanową rolę, dostarczając najwięcej misjonarzy dworskich spośród wszystkich placówek prowincji litewskiej. Większość spowiedników i kaznodziejów dworskich była związana z wileńskim domem profesów oraz z kolegium akademickim. Pierwszoplanowa rola domu profesów wynikała z charakteru tej placówki, która zgodnie z prawodawstwem Towarzystwa w odróżnieniu od kolegiów nie mogła posiadać stałych funduszów. Afiliowanie kapelanów nadwornych do domu profesów ułatwiało uzyskanie hojnych jałmużn od dostojników państwowych i kościelnych, co przyczyniało się do poprawy sytuacji finansowej placówki¹³¹.

Wobec tak szeroko zakrojonej działalności misyjnej nasuwa się pytanie o zasięg społeczny konwersji, do których jezuita doprowadzali poprzez osobisty kontakt i indywidualne rozmowy z przedstawicielami innych wyznań. Ze względu na metodę stosowaną przez jezuitów nawrócenia nigdy nie miały masowego charakteru. W *Litterae annuae* odnotowywano od kilkunastu do kilkudziesięciu przypadków rocznie: przede wszystkim byli to kalwińscy, a w dalszej kolejności też luteranie i prawosławni. Na początku XVII wieku wspomniani zostali też antytrynitarze¹³². Wśród konwertytów z kalwinizmu pojawiły się nazwiska szlachty urzędniczej: podstoli dorpacki Jerzy Dominik Dunin-Rajecki w 1670 roku¹³³, wojski wołkowyski Samuel Wolski w 1675 roku¹³⁴ oraz stolnik braclawski Samuel Konarski w 1703 roku¹³⁵. Przypadki konwersji szlachty kalwińskiej odnotowano także w kolejnym stuleciu: do tej grupy należeli syntaksista Jan Cedrowski i jego matka łowczyzna pińska Elżbieta z Nejsztatów Cedrowska w latach 1714–1715 oraz Stanisław Niezabitowski, syn Stefana, starosty celckiego, w 1745 roku¹³⁶. Wśród osób nawracających się z luteranizmu znajdowali się liczni wojskowi i dworzanie magnatów, a także synowie szlachty inflanckiej i kurlandzkiej, którzy na początku XVII wieku przenosili się z wileńskich gimnazjów protestanckich na Akademię Wileńską w celu pobierania dalszej nauki¹³⁷. Spośród konwertytów było natomiast niewiele Żydów i Tatarów. Wynikało to z faktu, że wspomniane grupy etniczno-wyznaniowe tworzyły relatywnie zamknięty krąg społeczny, utrzymujący ograniczone kontakty z duchowieństwem katolickim. Chrzest

130 Zob. Andrea Mariani, Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką, in: *Rocznik Lituanistyczny*, 2015, t. 1, p. 37–82.

131 Zob. Liudas Jovaiša, Gyvenimas Vilniaus jėzuitų profesų namuose, p. 323.

132 ARSI, Litwania 38 I, fol. 47v, 50r.

133 Kronikarz podał go mylnie jako podstolego wendeńskiego. ARSI, Litwania 41, fol. 163v. Urząd podstolego dorpackiego piastował w latach 1648–1680. Zob. *Urządnicy inflancy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994, p. 50.

134 ARSI, Litwania 41, fol. 409r.

135 ARSI, Litwania 44, fol. 293v.

136 Liber fructuum spiritualium, VUB RS, F2, DC5, p. 14, 18, 139.

137 ARSI, Litwania 38 I, fol. 102r, 112r–v.

Żydów nabierało szczególnie uroczystego charakteru: na przykład w 1663 roku biskup Jerzy Białłozor udzielił młodemu konwertycie chrztu w kościele św. św. Janów, a kanclerz wielki litewski Krzysztof Zygmunt Pac występował jako ojciec chrzestny w imieniu króla Jana Kazimierza¹³⁸.

Podjmując rozmowę na tematy religijne z młodzieżą innowierczą, jezuita zachowywali ostrożność i powstrzymywali się od otwartych prób nawrócenia z obawy przed sprzeciwem rodziców. Niekiedy decydujące było w tej kwestii wsparcie katolickich krewnych lub patronów innowierczych rodzin¹³⁹. Ewangelicy nie byli zresztą bezczynni, gdyż w środowisku zróżnicowanym pod względem wyznaniowym starali się wzmacniać świadomość religijną młodych współwyznawców. Interesujące informacje na ten temat zawarł w swoim pamiętniku Maciej Vorbek-Lettow, przyszły lekarz Władysława IV, który jako młodzieniec słuchał filozofii u Jana Gruszewskiego. Namawiając ojca Macieja do wysłania syna na naukę do Akademii, Gruszewski chwalił metodę nauczania jezuitów i obiecał, że nie będzie nakłaniać młodzieńca do zmiany wyznania¹⁴⁰. Młodemu Maciejowi miał natomiast dokuczać inny jezuita, Hiszpan Jakub Ortisius. Aby bronić się przed jego argumentami, Vorbek-Lettow chodził dwa razy w tygodniu na prywatne lekcje do kaznodziei luterańskiego Grzegorza Borastusa, który mu podawał stosowne odpowiedzi, a po wyjeździe ojca zamieszkał w domu kaznodziei Chrystiana Bruno¹⁴¹. Obok rozmowy szczególną przydatność w nawróceniu innowierców przypisywano lekturze ksiąg wydawanych przez drukarnię akademicką. W dwóch przypadkach do nawrócenia kalwinistów miały się szczególnie przyczynić dzieła Benedykta Boyma¹⁴².

Obok pozyskiwania nowych wiernych jezuita starali się wzmacniać tożsamość wyznawców Kościoła rzymskiego. Na przykład przywiązywali wagę do przestrzegania postów¹⁴³ i zwalczali zwyczaj obchodzenia świąt według kalendarza juliańskiego¹⁴⁴. Ta ostatnia forma działalności wpisywała się w tradycję szesnastowieczną, zapoczątkowaną w Wilnie przez kaznodzieję Stanisława Grodzickiego¹⁴⁵. Pauperyzacja mieszczaństwa po tragicznych wydarzeniach z połowy XVII wieku skutkowałą zatrudnianiem coraz większej liczby chrześcijan jako służby u Żydów i

138 ARSI, Litwania 40, fol. 249r–v.

139 W nawróceniu wspomnianych Cedrowskich znaczną rolę odegrał wuj, pochodzący z rodziny Nejstadów, który piastował kanonię smoleńską, VUB RS, F2, DC5, p. 14.

140 Maciej Vorbek-Lettow, *Skarbnica pamięci: pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, oprac. E. Galos, F. Mincer, Warszawa: Ossolineum – De Agostini, 2006, p. 14, 34.

141 *Ibid.*, p. 35–36.

142 ARSI, Litwania 42 II, fol. 292r; ARSI, Litwania 43, fol. 77r. Na temat Boyma zob. Ludwik Grzebień, *Boym Benedykt Paweł*, in: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. E. Wyuczawski, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981, p. 206–207.

143 ARSI, Litwania 38 II, fol. 218r.

144 ARSI, Litwania 38 I, fol. 184r.

145 David Frick, *op. cit.*, p. 89–90.

Tatarów. Jezuiti upatrywali w tej tendencji zagrożenie dla życia religijnego swoich współwyznawców i starali się przeciwdziałać wpływow niewiernych na środowisko chrześcijańskie. W tym celu prowadzili katechezę dla zagrożonych grup ludzi¹⁴⁶ i zachęcali do częstego przystępowania do sakramentów¹⁴⁷.

Na tle pozostałych zgromadzeń zakonnych jezuiti wyróżniali się wprowadzaniem nowych form nabożeństwa, które swoją wystawnością miały nie tyle imponować innowiercom, ile wzmacniać tożsamość katolików. Uroczystości szkolne w dniu św. Katarzyny popularyzował na przykład Szymon Ugniewski jako rektor Akademii Wileńskiej w latach 1632–1637¹⁴⁸. Szczególną popularnością cieszyło się nabożeństwo czterdziestogodzinne w czasie zapustów, które miało odciągać studentów od hulanki i pijaństwa¹⁴⁹. Z kolei całodobowa adoracja Najświętszego Sakramentu odbywała się w wyniku introdukcji obrazu NMP Loretańskiej¹⁵⁰. Szczególne znaczenie w życiu Kościoła potrydenckiego miała uroczystość Bożego Ciała, w ramach której kładziono nacisk na kult eucharystyczny: z tej okazji miasto stawało się teatrem procesji, która zatrzymywała się przy czterech ołtarzach w tym celu wzniesionych¹⁵¹. Nawet tradycyjnym uroczystościom religijnym nadawano charakter widowiskowy: na przykład w 1635 roku podczas świąt Bożego Narodzenia wyświetlono na fasadzie kościoła św. św. Janów sylwetkę Matki Boskiej z Jezuskiem i równocześnie wykonano utwór muzyczny *Et incarnatus est*¹⁵².

Kryzysy militarne i klęski żywiołowe, jakie dotknęły Wilno w drugiej połowie XVII wieku i w pierwszych dekadach XVIII stulecia, stwarzały możliwość podjęcia inicjatyw duszpasterskich o charakterze nadzwyczajnym. Pomimo że większość wspólnot jezuitów szukała schronienia w bezpiecznym miejscu, część zakonników pozostawała w mieście na posłudze wiernych, pełniąc rolę zastępczą wobec nieobecnego duchowieństwa diecezjalnego. Tak było w okresie okupacji moskiewskiej w latach 1655–1660. Jezuitcy duszpasterze wrócili do Wilna już w 1656 roku, kilka miesięcy po najeździe moskiewskim z 8 sierpnia 1655 roku. Cyprian Bohusz zasłużył na szacunek okupanta i wyjednał pozwolenie na nawiedzanie chorych po placach miejskich. W marcu 1657 roku w budynkach kolegium akademickiego mieszkało już dziewięciu księży i czterech koadiutorów świeckich. Głosili oni kazania po litewsku i po polsku. Wobec nalegań magistratu wznowiono też działalność szkół, jednak na krótko, ponieważ wybuch zarazy w

146 ARSI, Litwania 40, fol. 248r.

147 *Ibid.*, fol. 322v.

148 ARSI, Litwania 39, fol. 221r.

149 W 1634 roku do pobudzenia skruchy służyła dekoracja ołtarza. Na ołtarzu głównym wystawiono figurę Chrystusa apokaliptycznego oraz świecznik siedmioramienny. Z boku ołtarza stały alegoryczne postacie Sprawiedliwości (*Iustitia*) i Łaskawości (*Misericordia*). ARSI, Litwania 38 II, fol. 197v. Podobnie działo się rok później, *Ibid.*, fol. 219v.

150 ARSI, Litwania 39, fol. 59v.

151 *Dwa XVIII-wieczne diariusze*, cz. 2: *Dyjariusz albo notacyje roku calego, to jest 1742*, p. 84–87.

152 ARSI, Litwania 38 II, fol. 220r.

1657 roku zmusił jezuitów do ich ponownego zamknięcia¹⁵³. Duszpasterstwem zajmowała się też część personelu domu nowicjackiego, która wróciła do miasta, pozostawivszy większość współbraci w Kundzynie i Olszynie¹⁵⁴.

Pięcioletnia okupacja moskiewska pozostawiła trwale ślady w życiu wilnian. Po jej zakończeniu jezuiti podjęli walkę z obyczajami ukształtowanymi pod rządami cara. Należało przy tym odwieść wielu od praktyk czarodziejskich, które przyjęły pod wpływem Rosjan¹⁵⁵. Naprawienia wymagał też powtórny chrzest udzielony katolikom według obrządku prawosławnego zgodnie z przekonaniem Rosjan, jakoby sakrament przyjęty w Kościele łacińskim był nieważny¹⁵⁶. Nie zawsze starania jezuitów były uwieńczone sukcesem: na przykład w 1661 roku ojcowie Towarzystwa podjęli bezskuteczną próbę nawrócenia pojmanego wojewody Daniły Myszackiego w przededniu wykonania na nim kary śmierci¹⁵⁷.

Niezwykłym wyzwaniem były epidemie dżumy, podczas których jezuiti nie tylko świadczyli opiekę duszpasterską, ale i społeczną oraz zdrowotną, przeciwdziałając dezorganizacji społeczeństwa miejskiego i współpracując z tzw. służbami powietrznymi. Przykładowo podczas zarazy z 1625 roku jezuiti zainicjowali bractwo p.w. św. Józefa i Nikodema, którego cel polegał na zapewnianiu zmarłym godnego pochówku¹⁵⁸. Stosunkowo dużym materiałem dysponujemy odnośnie do epidemii dżumy z 1710 roku. Jezuiti wileńscy wyróżnili się wtedy niezwykłą ofiarnością: walcząc o dusze wilnian, narażali się sami na śmierć¹⁵⁹. Przykładowo Stanisław Lipski z wileńskiego domu profesów wysłuchał ok. 1500 spowiedzi. Gdy zachorował, nie mogąc już chodzić, kazał wozić się lektyką (*sella gestatoria*)¹⁶⁰. Z kolei Jakub Bartsch, profesor filozofii Akademii Wileńskiej, zachorował na dżumę, odwiedzając mieszczanina Goriusa, niedawno pozyskanego na łono Kościoła katolickiego. Celem wizyt jezuita było udaremnienie starań ministrów, którzy usiłowali namówić swego dawnego współwyznawcę do powrotu do luteranizmu¹⁶¹. Poprzez przykładową śmierć jezuiti dążyli także do wzmocnienia wiary lokalnej społeczności: tak działo się w przypadku grabarzy, którzy przyszli po Jerzego Ciesielskiego¹⁶².

153 ARSI, Litwania 40, fol. 93r.

154 W 1656 roku przebywało 20 osób, w tym czterech scholastyków, którzy nie mogli przystąpić do dalszych studiów, *Ibid.*, fol. 94r.

155 *Ibid.*, fol. 252v.

156 *Ibid.*, fol. 318r.

157 *Ibid.*, fol. 280r.

158 ARSI, Litwania 38 I, fol. 178v.

159 W jej wyniku ze 184 mieszkańców placówek wileńskich w momencie wybuchu epidemii 31 padło ofiarą zarazy wskutek prowadzenia pracy duszpasterskiej i świadczenia uczynków miłosierdzia wśród zapowietrzanej ludności miasta lub w dobrach kolegium, Andrea Mariani, *Jezuiti prowincji litewskiej*, p. 97.

160 *Ibid.*, p. 88.

161 *Ibid.*, p. 89–90.

162 *Ibid.*, p. 93.

Podsumowując należy stwierdzić, że prowadzenie aktywności duszpasterskiej obejmującej szeroki krąg społeczny umożliwiała przede wszystkim struktura personalna Towarzystwa, którego członkowie rekrutowali się nie tylko na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale i Prus, Polski oraz za granicą. Szerokie kompetencje językowe jezuitów pozwalały im zapewniać opiekę duszpasterską przedstawicielom różnych grup etnicznych zamieszkujących miasto, takich jak Niemcy i Litwini. Poglębianie więzi między jezuitami a szlachtą oraz bogatym mieszczaństwem ułatwiał z jednej strony wysoki poziom edukacji pobieranej w Akademii Wileńskiej, z drugiej zaś charakter miasta stołecznego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Następstwem tych kontaktów były niekiedy konwersje, w których aktywność duszpasterska jezuitów odgrywała niepoślednią rolę. Pomimo że relacje jezuitów ze szlachtą i magnaterią wzmacniały się w wyniku dopasowywania się Towarzystwa do realiów społecznych i politycznych dawnej Rzeczypospolitej, w przypadku Wilna widoczna była również współpraca z mieszczaństwem, zrzeszonym w kongregacjach pozostających pod opieką Towarzystwa. Wyraźnie na nią wskazują źródła zakonne przynajmniej do końca XVII stulecia, czyli w okresie, gdy miasto próbowało odbudować się po zniszczeniach spowodowanych pięcioletnią okupacją moskiewską.

W stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego jezuita stosowali repertuar inicjatyw duszpasterskich właściwy dla pobożności potrydenckiej. Widać to po wprowadzanych formach liturgii (np. czterdziestogodzinne nabożeństwo, procesje w uroczystość Bożego Ciała), po kulcie maryjnym i świętych oraz po przedmiotach, za pośrednictwem których wierni mieli doświadczać *sacrum* w życiu ziemskim (np. woda św. Ignacego). Nawet w sferze pobożności ściśle związanej z zakonem jezuitów, jak na przykład kultu jezuitów świętych, obraz, jaki rysuje się na przykładzie Wilna, odpowiada rzeczywistości nie tylko Wielkiego Księstwa, ale i innych krajów. Do tego stwierdzenia skłania przewaga kultu św. Franciszka Ksawerego nad św. Ignacym¹⁶³. Odstępstw od opisanego modelu religijności raczej nie było, ale niekiedy można zauważyć przesunięcie akcentów. Przykładowo kult św. Kazimierza najsilniej kojarzył się w Wilnie z ideą państwowości Wielkiego Księstwa, którą jezuita – zwłaszcza po utworzeniu prowincji litewskiej w 1608 roku – pieczołowicie kultywowali.

Działalność duszpasterska Towarzystwa w Wilnie ulegała równocześnie pewnym ograniczeniom. Po pierwsze zakonnicy powstrzymywali się zazwyczaj od świadczenia posługi parafialnej pomimo posiadania kościoła farnego p.w. św. św. Janów, by skupiać się na kaznodziejstwie, katechezie i słuchaniu spowiedzi. Wyjątek stanowiła wspólnota niemiecka, wymagająca wszechstronnej opieki kapłanów znających jej język. Sprawowanie posługi parafialnej przez jezuitów zaznaczało się

163 Zob. Karel Černý, *Století jezuitských zázraků (1600–1722) v zápisech P. Jana Millera SJ*, in: *Bohemia Jesuitica*, red. P. Cemus, t. 1, Praha: Nakl. Klementinum, 2010, p. 405–418.

ponadto w czasie epidemii, gdy zakres prac duszpasterskich zakonów się rozszerzał wskutek spadku liczebności duchowieństwa diecezjalnego. W każdym razie pole dla działalności duszpasterskiej Towarzystwa w Wilnie było bardziej ograniczone w porównaniu z ośrodkami miejskimi położonymi na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej, w których z uwagi na niedobór duchowieństwa diecezjalnego zakonnicy pełnili niekiedy też zadania właściwe dla plebanów. Po drugie, jezuita napotykał na poważne trudności przy penetrowaniu środowisk pozostających poza kręgiem kultury łacińsko-chrześcijańskiej. Podział Wilna na miasto ruskie i polskie (lub łacińskie) pozostawał aktualny przez cały badany okres, pomimo wprowadzenia zachodnich wzorców kulturowych przez Kościół unicki. Niewielki wpływ wywierało duszpasterstwo jezuićkie też na życie społeczności żydowskiej i tatarskiej, które zresztą, nie stanowiąc konkurencji dla Kościoła katolickiego, pozostawały na marginesie zainteresowania zakonu. W przypadku ewangelików, do których była głównie skierowana aktywność duszpasterska jezuitów, zwycięstwo kontrreformacji nie było w Wilnie ani szybkie, ani całkowite. Widać to zwłaszcza na przykładzie kalwinizmu, który zachował w stolicy Wielkiego Księstwa stosunkowo silną pozycję pomimo usunięcia zboru poza mury miejskie i nawrócenia licznych jego wyznawców należących do stanu szlacheckiego.

Źródła drukowane i literatura

- Diarium Collegij Societatis Iesu ab anno 1710 ad anni 1723 septembrem exclusive – Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis 1710–1723 metai*, par. Irena Katilienė, Vilnius: Baltos lankos, 2004.
- Dispositio personarum provinciae Lituanae Societatis Iesu anni 1730 in annum 1731*, [Vilnae, Typis Academiae Soc. Iesu, 1730].
- Dispositio personarum provinciae Lituanae Societatis Iesu anni 1731 in annum 1732*, [Vilnae, Typis Academiae Soc. Iesu, 1731].
- Dwa XVIII-wieczne diariusze wileńskiego kościoła pw. św. św. Janów. Edycja źródłowa i opracowanie*, cz. 2: *Dyariusz albo notacyje roku całego, to jest 1742*, oprac. i wstęp Bernadetta Manyś, Poznań, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2018.
- Młodzianowski Andreas, *Suppetiae militares ex Divis Poloniae Lituaniaeque gentis tutelaribus*, Vilnae: [Typis Acad. Societatis Iesu], 1671.
- Olszewski Jakub, *O św. Kazimierzu królewiczu*, in: *Echo zawołanych czasu swego kaznodziejów Societatis Iesu albo kazania*, Wilno: Typis Academicis Societatis Iesu, 1701.
- Relatio introductionis Sanctorum Stanislai Kostka et Aloysii Gonzaga Soc. Iesu confessorum celebratae*, Vilnae: [Typis Acad. Soc. Iesu, 1728].
- Sarbiewski Maciej Kazimierz, *Oratio panegyrica habita [...] in solenni corporis divi Casimiri translatione*, Vilnae: Typis Academicis Societatis Iesu, 1636.
- Sarbiewski Maciej Kazimierz, *Liryki: oraz Droga rzymska i fragment Lechjadiy*, przeł. Tadeusz Karyłowski, oprac. Mirosław Korolko przy współudziale Jana Okonia, Warszawa: PAX, 1980.
- Vilniaus akademijos vizitatoriu, memorialai ir vyresniuju nutarimai*, par. Jonas Grigonis, Jonas Kubilius, Eugenija Ulčinaitė, Algirdas Sidlauskas, Vilnius: Mokslo, 1987.
- Vorbek-Lettow Maciej, *Skarbnica pamięci: pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, oprac. E. Galos, F. Mincer, Warszawa: Ossolineum – De Agostini, 2006.
- Woyzbun Aleksander, *Kazanie na solenną oktawę św. Kazimierza królewicza polskiego w kościele katedralnym wileńskim*, Wilno: Typis Acad. Societatis Iesu, 1761.

- Armon Witold, *Jachnowicz Jan*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. X, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1962–1964, p. 269–270.
- Baliński Michał, *Dawna Akademia Wileńska: próba jej historii: od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg: Nakł. J. Ohryzki, 1862.
- Bieliński Józef, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1–3, Kraków: Druk. Wł. Anczyca, 1899–1900.
- Bogsrucker Alois, *Das Ignatiuswasser*, Wien: Dülmen Laumann, 1934.
- Brzozecki Sławomir, Matuszewski M., *Mikolaj św.*, in: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, pod red. S. Wilka, Lublin: Wyd. KUL, 2008, kol. 968.
- Černý Karel, *Století jezuitských zázkřů (1600–1722) v zápisech P. Jana Millera SJ*, in: *Bohemia Jesuitica*, red. P. Cemus, t. 1, Praha: Nakl. Karolinum, 2010, p. 405–418.
- Châtellier Louis, *L'Europe des devots*, Paris: Flammarion, 1987.
- Drėma Vladas, *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia*, Vilnius: Paknio leidykla, 1997.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. Ludwik Grzebień, Kraków: WAM, 1996.
- Frejlich Kamil, *Szyrwid (Syrwid) Konstany*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. L, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 2014–2015, p. 347–349.
- Frick David, *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca–London: Cornell University Press, 2013.
- Grickevičius Arturas, The seminary of Gregory XIII in Vilnius (1583–1655), in: *Lithuanian Historical Studies*, 1997, t. 2, p. 72–96.
- Grzebień Ludwik, *Boym Benedykt Paweł*, in: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. E. Wyczański, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981, p. 206–207.
- Grzebień Ludwik, Chronologia pobytu i działalności Piotra Skargi w Wilnie (1573–1584), in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2013, t. 35–36, p. 15–41.
- Jeloněk-Litewka Krystyna, Arcybractwo Miłosierdzia i Banku Pobożnego, in: *Nasza Przeszłość*, 1964, t. 61, z. 2, p. 45–91.
- Ivinskis Zenonas, Die Druckerei der Jesuiten in Vilnius und die ersten Litauischen Bücher, in: *Commentationes Balticae*, 1953, t. 1, p. 27–67.
- Jezuitai Lietuvoje (1608–2008): gyvenimas, veikla, paveldas*, sud. Neringa Markauskaitė, mokslinis red. Liudas Jovaiša, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2012.
- Jovaiša Liudas, Gyvenimas Vilniaus jezuitų profesų namuose, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, t. 25, p. 309–329.
- Kaladžinskaitė-Vičkienė Auksė, XVI–XVIII a. Vilniaus amatininkų cechai ir jų altoriai, in: *Lietuvių katalikų akademijos metraštis*, 2004, t. 24, p. 89–113.
- Kempa Tomasz, Piotr Skarga jako propagator unii Kościoła katolickiego z prawosławnym, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2013, t. 35–36, p. 181–216.
- Kołacz Jakub, *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, Kraków: WAM, 2006.
- Litwin Henryk, Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798, cz. 1, in: *Przegląd Wschodni*, 2003, t. 8, z. 4, p. 926–976; cz. 2; 2005, t. 9, z. 2, p. 301–378.
- Manys Bernadetta, *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014.
- Marecki Józef, Kult Matki Bożej Loretańskiej w Polsce, in: *Folia Historica Cracoviensia*, 1994, t. 2, p. 61–74.
- Mariani Andrea, Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką, in: *Rocznik Lituanistyczny*, 2015, t. 1, p. 37–82.
- Mariani Andrea, Jezuiti prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711, in: *Zapiski Historyczne*, 2016, t. 81, z. 2, p. 65–104.
- Maslauskaitė-Mažylienė Sigita, *Dzieje wizerunku św. Kazimierza od XVI do XVIII wieku. Między ikonografią a tekstem*, przeł. K. Korzeniewska, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013.
- Niedźwiedz Jakub, *Kultura literacka Wilna (1323–1655): retoryczna organizacja miasta*, Kraków: Universitas, 2012.
- Paszenda Jerzy, Kościół św. Kazimierza w Wilnie, in: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 5, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków: Impuls, 2003, p. 7–26.

- Petrauskienė Irena, *Vilniaus akademijos spaustuvių 1575–1773*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- Piechnik Ludwik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599*, Rzym: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1984; t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1983.
- Piechnik Ludwik, Rzut oka na powstanie, rozwój i likwidację jezuickiego Collegium Nobilium w Wilnie, in: *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII–XX w. Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi*, red. Renata Dutkova, Julian Dybiec, Leszek Hajdukiewicz, Wrocław et al.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977, p. 81–96.
- Piechnik Ludwik, *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*, Kraków: WAM, 2001.
- Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, t. 2: *Lituania*, red. A.P. Bieś, L. Grzebień, M. Ingot, Kraków: WAM, 2003.
- Poplatek Jan, Powstanie Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1585, in: *Ateneum Wileńskie*, 1929, nr 6, p. 47–71, 429–455.
- Poplatek Jan, Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585–1773, in: *Ateneum Wileńskie*, 1930, nr 7, p. 170–228.
- Puchowski Kazimierz, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2007.
- Urzędnicy inflancy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie*, red. A. Rachuba et al., Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004.
- Vaitkevičiūtė Viktorija, *Jėzuitai pamokslininkai: tarp įmantrumo ir klasikos*, in: *Jėzuitai Lietuvoje (1608–2008): gyvenimas, veikla, paveldas*, sud. Neringa Markauskaitė, mokslinis red. Liudas Jovaiša, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2012, p. 73–86.
- Vilniaus akademijos spaustuvių leidiniai 1576–1805: bibliografija*, red. Konstancija Čepienė, Irena Petrauskienė, Vilnius: Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka, 1979.
- Wasilewski Tadeusz, *Kiszka Janusz*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XII, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1966–1967, p. 508–510.
- Zujienė Gitana, Ceremoniał ingresu biskupów wileńskich w XVII–XVIII wieku, in: *Barok. Historia – Literatura – Sztuka*, 2006, t. 13, z. 1, p. 59–77.

ANDREA MARIANI pracuje jako adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Do jego głównych zainteresowań badawczych należą dzieje Towarzystwa Jezusowego w dawnej Rzeczypospolitej, ze szczególnym uwzględnieniem relacji tego zakonu z elitami społecznymi.

E-mail: mariani.andrea86@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8118-0634

GANYTOJIŠKA JĖZUITŲ VEIKLA VILNIUJE: TARP TRIDENTO REFORMOS IR VIETOS SĄLYGŲ

ANDREA MARIANI

Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas

Straipsnyje atskleidžiama Vilniaus jėzuitų ganytojiška veikla plačiame Katalikų Bažnyčios potridentinio atsinaujinimo kontekste. Autorius analizuoja įvairialypius vienuolių veiklos aspektus, tokius kaip pamokslininkystė, šventųjų ir Švenčiausiosios Mergelės Marijos kulto puoselėjimas, studentų kongregacijų bei suaugusiesiems skirtų brolių veiklos skatinimas ir kita. Pažymima, kad, būdami ypač kompetentingi kalbų srityje, jėzuitai teikė dvasinę globą ne tik Vilniaus gyventojams lenkams, bet ir vokiečiams bei lietuviams. Jėzuitai taip pat atliko svarbų vaidmenį reformuojant kitas vienuolijas, o jų įtaka bazilijonų vienuolijos intelektualinei ir dvasinei raidai nekelia jokių abejonių.

Šv. Ignaco Lojolos ordino vienuoliai aktyvia veikla ir aukomis prisidėjo tiek prie 1655–1660 m. Maskvos okupacijos padarytos žalos, tiek ir prie 1710 m. miestą nusiaubusios maro epidemijos padarinių likvidavimo. Šių kataklizmų metu jėzuitai vykdė nesančios diecezinės dvasininkijos funkcijas. Organizuodami ganytojišką veiklą, Vilniaus jėzuitai sulaukė ne tik bajorijos ir didikų palaikymo, bet ir pasiturinčių miestiečių paramos.

Atsakydamas į išsikeltus tyrimo tikslus, straipsnio autorius pažymi, kad Vilniaus jėzuitų ganytojiška veikla atitiko bendrąsias potridentinės Katalikų Bažnyčios dievotumo tendencijas. Tačiau Vilniuje veikę Jėzaus draugijos nariai išliko atviri giliam šaknis įleidusioms vietos religingumo apraiškoms ir prisidėjo stiprindami lokalinį šv. Kazimiero kultą, to meto visuomenės akivaizdžiai tapatintą su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumu.

Reikšminiai žodžiai: Jėzaus draugija, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Vilnius, ganytojiška veikla, Tridento susirinkimas.